

डोटी र डुँडेलधुराको ऐतिहासिक सर्वेक्षण-प्रतिवेदन

(संवत् २०३६ मार्ग)

—शङ्करमान राजवंशी

—बच्चुराम शर्मा दाहाल

—गंगाप्रसाद चालिसे

—धर्मरत्न बज्राचार्य

श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय अभिलेखालयको मिति २०३६।०।११ को भ्रमण आदेशानुसार मिति २०३६।०।२७।१ मा हामी सभाद्रक शङ्करमान राजवंशी, स. ज्यो. आ. बच्चुराम शर्मा दाहाल, स. द. आ. गंगाप्रसाद चालिसे, त्या. अ. धर्मरत्न बज्राचार्य, यति ४ जना काठमाडौं हवाई रेशनबाट हवाई मार्गद्वारा सर्वप्रथम नेपालगंज हवाई रेशनमा पुग्यौं । त्यसको भोलिपल्ट नै डोटी जाने अवसर पाइएकोले मार्ग २० गते त्यहाँबाट हवाई मार्गद्वारा डोटीको हवाई रेशन दीपायलमा उत्र्यौं र सर्वप्रथम त्यहाँदेखि ऐतिहासिक सर्वेक्षण गर्नु । सो क्रमशः दिइन्छ ।

दीपायल

यो दीपायल स्थल चारैतिर पहाडले घेरिएको सानो उपत्यकाको रूपले रहेको छ । पूर्वतिर सिलगढी तथा कोटभैरवको पहाड, पश्चिमपट्टि अमरसिंह थापाले नेपाल विस्तार गर्दा मुकास गरेको गढको रूपले रहेको पहाड जसलाई सिख्रीली भन्दछन् । दक्षिणपट्टि सेती नदी र उत्तरपट्टि मल्लान गाउँको डाँडा रहेको छ । यो स्थल समुद्र सतहबाट १२२२ फिटको अग्लाइमा छ । हवाई रेशन सेती नदीको किनारैमा रहेको छ । झोलुङ्गे पुलको नजिकै सानो बजार रहेको छ ।

ऐतिहासिक स्थल दिलीपेश्वर मन्दिर

यो दीपायल भन्ने स्थलको नामाकरण दिलीप

राजाले वसिष्ठको नन्दिनी नामक गाईको सेवा गर्दा ती नन्दिनी गाईलाई चरानउ ल्याउने ठाउँ हुनाले दीपायल भनी त्यस ठाउँको नाम रहेको भन्ने किंवदन्ती छ । त्यस दीपायलको हवाई रेशनको दक्षिणपट्टि सेती नदीकै किनारैमा दिलीपेश्वर महादेव अवस्थित छन् । त्यस दिलीपेश्वरको मन्दिरमा हाल श्री ५ बाट ब्रह्मसेको चन्दा सहयोगद्वारा जीर्णोद्धार गर्ने काम हुँदैछ । यो दिलीपेश्वरले दिलीप राजाको आगमनलाई पुष्टि गर्दछ ।

दिलीपेश्वर मठ

पीपलको रूखको छहारीमा रहेको दिलीपेश्वर मन्दिरको क्याम्पभित्र दिलीपेश्वरको मठ रहेको छ । त्यस मठमा हाल चन्द्रनाथ पीर रहनु भएको छ । वहाँले त्यस क्याम्पभित्र विभिन्न फलफूलका पिरुवा लगाई बगैँचाको रूपले सजाई त्यस क्याम्पलाई रमाइलो तथा शोभायमान बनाउनु भएको छ । मठलाई पनि जोर्णोद्वारा गरी नयाँमा परिणत गर्नुभएको छ । यस मठको क्याम्पभित्र संगमरमरको गोरखनाथ मूर्ति स्थापना भएको गोरखनाथको मन्दिर पनि त्यसै क्याम्पभित्र भूतपूर्व पीरहरूका ६ वटा समाधि स्थलहरू छन् ।

दिलीपेश्वर मठभित्र प्राप्त अभिलेख—

१. दिलीपेश्वर मन्दिरको भित्तामा रहेको शाके १५७० को पहाडी शाहीको अभिलेख— १

२. दिलीपेश्वर मठभित्र समाधिस्थलको भित्तामा रहेको शाके १६८१ को सिद्धसहजनाथको अभिलेख— १
३. दिलीपेश्वर मठभित्र पर्खालको छेउतिर रहेको अर्को वि. सं. १६६७ को समाधिस्थलको अभिलेख— १
४. दिलीपेश्वर मठभित्र गोरखनाथ मन्दिरमा रहेको गोरखनाथको पाद पीठको वि. सं. २०१७ को अभिलेख— १

दिलीपेश्वर मठका पीर चन्द्रनाथबाट प्राप्त कागजात—

१. संवत् १९५४ पौष वदि ३० रोज ६ को गोडघुवा तहसिल अड्डाले दीपायल-दिलीपेश्वर मन्दिरको निमित्त गरिदिएको तीन छापे पत्र—
२. संवत् १९६६ फाल्गुण वदि ६ रोज १ मा श्री ५ बाट लवनाथलाई दिलीपेश्वरको पूजा आरतीको लागि गुठी जग्गा थामिदिएको लालमोहर—
३. संवत् १८६३ आश्विन शुदि १४ रोज १ मा श्री ५ गीर्वाण युद्ध विक्रम शाहबाट पीर लवंगनाथलाई परापूर्वदेखिको गुठी थामिदिएको लालमोहर—
४. संवत् १८७१ आषाढ शुदि १ रोज ७ मा चौतरिया हस्तदल शाहले तीर्खा गाउँका अमालीलाई तिरो लगाएको तीन छापे पत्र—
५. संवत् १९२६ ज्येष्ठ शुदि ४ रोज १ को जोगीहरूलाई दिलीपेश्वरको कार्यको लागि दिएको शर्तनामा पत्र—
६. संवत् १८९१ श्रावण वदि ४ रोज ५ को श्री ५ महाराजाधिराजबाट झारा वेठवेगर माझ गरिदिएको लालमोहर—

दीपायलस्थित ग्ररु ऐतिहासिक स्थल

१. दीपायल सेती नदीको किनारमा धोवीघाटमा तातो पानीको धारानिर शिव मन्दिर छ जहाँ शिवरात्रीमा ठूलो मेला लाग्दछ । त्यस धारालाई वसुधारा भन्दछन् ।
२. दीपायल हवाई स्टेसनको दक्षिण दिलीपेश्वरको पूर्वपट्टि जीण भैरव मन्दिर छ ।

३. दीपायल दिलीपेश्वरको पश्चिम सेती नदीको किनारमा दुर्गामाण्डौं (मन्दिर) छ ।
४. वसुधारानेर तोडामाण्डौं छ । त्यो वायु देवताको मन्दिर हो ।

दुर्गामाण्डौंमा रहेका विभिन्न कलात्मक मूर्तिहरू—

१. मुकुटधारी द्विभुज मूर्ति लम्बाई २४ से. मि. चौडाई १२ $\frac{१}{२}$ से. मि.
२. चतुर्भुज विष्णु मूर्ति लम्बाई २४ से. मि. चौडाई १४ से. मि.
३. चतुर्भुज विष्णु मूर्ति लम्बाई २२ $\frac{१}{२}$ से. मि. चौडाई १३ $\frac{१}{२}$ से. मि.
४. देवीमूर्ति लम्बाई २३ से. मि. चौडाई १६ से. मि.
५. देवी मूर्ति लम्बाई ३० $\frac{१}{२}$ से. मि. चौडाई २० से. मि.
६. चतुर्भुज विष्णु मूर्ति लम्बाई ३४ से. मि. चौडाई २१ से. मि.
७. द्विभुज मूर्ति लम्बाई २७ से. मि. चौडाई १९ $\frac{१}{२}$ से. मि.
८. यसै मन्दिरभित्र शिवशक्तिका लिङ्ग छन् ।

दुर्गामाण्डौंको प्रकार

माण्डौंको आकार प्रकार गाउँले घर जस्तै छ । केवल फरक छानामा गजूर हुन्छ । गजूर भएपछि त्यो माण्डौं भन्ने थपहा हुन्छ । दुर्गामाण्डौंको छानामा ३ वटा ढुङ्गाका गजूर छन् । ढोकाबाट भित्र पसेपछि बीचमा फेरि गर्भ मन्दिर बनेको छ जुन मन्दिरलाई पत्रिक्रमा गर्न हुने गरिएको छ । मन्दिरमा ढुङ्गाको गारो र ढुङ्गाको छाना छ । मन्दिरलाई रातो माटोले पोतेको छ । मन्दिरको अगाडि गजूरका भग्नावशेष द्वारपालको रूपले रहेका छन् । यस दुर्गामाण्डौंको विशेष जात्रा कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीमा हुन्छ भन्ने कुरा त्यहाँ टाँसेको एउटा सूचना पत्रले ज्ञात हुन्छ, जुन चतुर्दशीलाई वैजुष्ट चतुर्दशी भन्दछन् । मन्दिरलाई माण्डौं भन्दछन्, जात्रालाई जाँत भन्दछन् । यो डोटेलीको स्थानीय भाषा हो ।

दुर्गामाण्डौको भण्डार

दीपायल दिलीपेश्वरको पूर्व दुर्गामाण्डौको भण्डार घर छ । यो घर पनि हाल जीर्णोद्धार गरी नयाँ बनाएको छ । यो भण्डारघर पनि दुर्गामाण्डौ जस्तै गर्भ मन्दिर राखेर बनाइएको छ । यस भण्डारघरको माथिल्लो तल्लामा व्याघ्रवाहना चाँदीको दुर्गा मूर्ति छ । यहाँ जात्रामा उपयोग गरिने चाँदीको दण्ड, घण्टा, दिया, पात्र, भोकर, कलश, टुटी आदि सामान छन् ।

अमरसिंहको मुक्ताम गढ

यो गढ गोस्याडा गाउँको उत्तरमा पर्दछ । डाँडाको टुप्पामा करीव १७५ पाइलाको घेरा जतिको किल्ला बनेको छ । गढको भित्र मालिकाको स्थान छ जहाँ दिया पात्रहरू छन् । चोकमा ३०।४० फुट जति गहीरो इनार ईटाले बनेको छ । गढको किल्ला ढुङ्गाले बनेको छ । चारैतिर सल्लाका रूखहरू छन् । इनारलाई झारपातले पुरेको छ ।

भैरवकोट

यो कोट दीपायलको पूर्व सिलगढीको पश्चिमपट्टि डाँडाको टुप्पामा रहेको छ । यहाँ कुककुट वाहन भैरवको मूर्ति, भगवतीको मूर्ति छ । यो कोट डोटेली राजा विष्णु शाहले बनाएको भन्ने लोकोक्ति छ । भैरव पनि उनैले स्थापना गरेको भन्ने जनकथन छ । त्यसैले उक्त भैरवलाई कोट भैरव भन्छन् । यस कोट भैरवको मन्दिर हाल जीर्णोद्धार गरिएको छ । भग्नावशेष गढको खण्ड १२ छन् । ती गढहरू ढुङ्गाले बनेका छन् । उक्त कोट भैरवस्थानबाट दीपायलको दृश्य छर्लङ्ग देखिन्छ ।

योगेश्वर

परापूर्वकालदेखिको यो योगेश्वर सेती पुलको पूर्वपट्टि वगरमा अवस्थित छन् । त्यहाँ कुण्डाकारले खाल्डो बनेको छ । त्यस कुण्डरूप खाल्डोमा योगेश्वर भनी मानिआएको ढुङ्गा छ जहाँ योगेश्वर शिवलिङ्ग देवको भन्दछन् । त्यहाँ पर्व पर्वमा श्रद्धालु भक्तजनहरू भजन कीर्तन गर्ने जान्छन् । त्यहाँका पुजारी दामोदर पाठक ब्राह्मण छन् । तिनले सधैं नित्य पूजा गर्दछन् ।

शिव मन्दिर (तिल मुक्तेश्वर)

योगेश्वरको उत्तरपट्टि खेतमा पर्खालले घेरिएको वारीमा एउटा शिव मन्दिर छ । त्यहाँ संगमरमरको शिव लिङ्ग छ । ती शिवजी तिलक मुक्तेश्वर महादेव हुन् । १९६० सालमा कप्तान बहादुर जंग राणाद्वारा स्थापित यो मन्दिरको पुजारी पनि उनै दामोदर पाठक ब्राह्मण हुन् ।

लिङ्गको नाप $१० \times १३\frac{१}{२}$ इन्च छ । त्यसको पूजा गृही जग्गाको आयस्ताबाट नै चलेको छ ।

भैरवीमाण्डौ

दीपायल सेती नदीको पुलपारी राजापुर पञ्चायत राणा गाउँमा पिपलको वोटनेर डोटेली राजा बलदेव शाहले स्थापना गरेको भैरवीमाण्डौ (मन्दिर) मा भगवतीको मूर्ति छ, जुन भगवती व्याघ्रवाहन हुन् । नाप ११×८ इन्च छ ।

शिव पार्वतीको मूर्ति

राजापुर पञ्चायत राणा गाउँमा संगमरमरको ढुङ्गाले बनेको कलात्मक शिव पार्वतीको मूर्ति छ ।

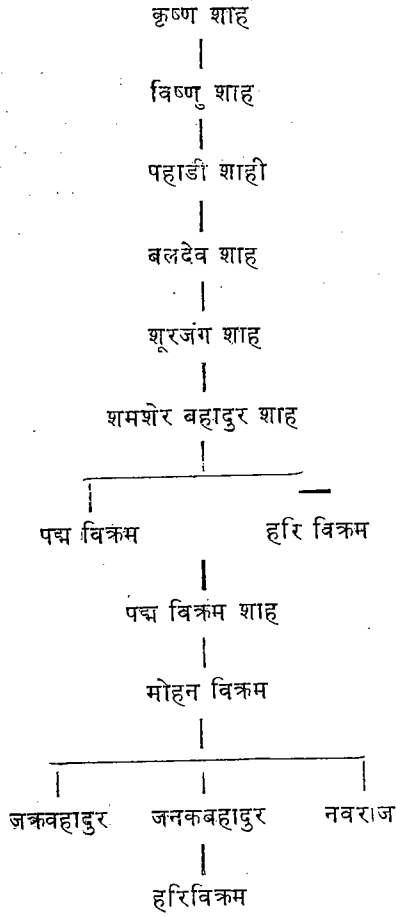
नाप $२०\frac{१}{२} \times १२$ इन्च

केदारेश्वर

दीपायल सेती नदीको पुलपारी केदारेश्वरको सानो मन्दिर छ । त्यस मन्दिरभित्र अर्ध्यारो खाल्डोमा केदारेश्वरको शिव लिङ्ग छ ।

जनसम्पर्कबाट प्राप्त —

राजापुर राना गाउँमा प्रस्थान गरी हरि विक्रम शाहीसंग सम्पर्क गर्दा काठमाडौँमा राजालाई ९ सालको ९ अर्साँफ बुझाएर डोटीको राज्य चलन गरी खानु भनी राजा रणबहादुर शाहले डोटीका राजा पहाडी शाहीलाई लालमोहर गरिदिएको थियो । सो लालमोहर ७ सालको क्रान्तिमा कांग्रेसले पोलिदियो भन्ने वहाँको भनाइ छ । वहाँले बताउनु भएको डोटेली राजवंश हालसम्मको निम्न प्रकार छन् ।



शिवविक्रम, किष्मतबहादुर, लालबहादुर, योगेन्द्र विक्रम, कृष्णबहादुर, द्वारियाबाट प्राप्त —

१. शाके १७०० को कृष्ण शाहको तामापत्र —
२. संवत् १९०७ को जंगबहादुरको पालाको इस्तहार—
३. संवत् १९०७ को इस्तहार भीम शमशेरको पालाको लोककथाको मुद्रा
४. सूर्यवंशीको बंशावली कागत —

डोटी जिल्लामा जानकारी भएको क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू

१. डोटी साना जलविद्युत् आयोजना, दीपायल, २०३४
२. सुदूर पश्चिमाञ्चल कार्यालय, दीपायल, २०३६

३. पञ्चायत तथा स्थानीय विकास निर्देशनालय, दीपायल
४. सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय, दीपायल
५. बाहिनी ५ नं, राजपुर, २०३६ वैशाख १
६. क्षेत्रीय अदालत, २०३६
७. परिवार नियोजन तथा मातृशिशु कल्याण योजना क्षेत्र. का., दीपायल
८. कृषि मामत्री सस्थान, क्षेत्रीय कार्यालय, डोटी
९. सार्वजनिक निर्माण शाखा, डोटी
१०. राष्ट्रिय योजना आयोग कार्यालय, दीपायल, २०३६
११. क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, सुदूर पश्चिमाञ्चल, २०३६
१२. सेती अञ्चल अदालत, डोटी
१३. जिल्ला कार्यालय, डोटी
१४. काली जंग हिमाली गुल्म कोत व्यारेक, डोटी
१५. कृषि फार्म, भागेतडा, दीपायल, २०२८
१६. परिवार नियोजन, जिल्ला कार्यालय, डोटी
१७. पशु चिकित्सालय, डोटी
१८. नेपाल खाद्य संस्थान, डोटी
१९. दूर संचार संस्थान
२०. नेशनल ट्रेडिङ्ग लिमिटेड, डोटी
२१. कृषि विकास बैंक, दीपायल
२२. राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, डोटी
२३. सूचना केन्द्र, डोटी
२४. जिल्ला हुलाक कार्यालय, डोटी
२५. छोटी हुलाक कार्यालय, डोटी
२६. जनकपुर चुरोट कारखाना, उपशाखा कार्यालय, डोटी
२७. जिल्ला जनस्वास्थ्य शाखा, डोटी
२८. हवाई कार्यालय, दीपायल
२९. शाही नेपाल वायुसेवा निगम, दीपायल
३०. रेन्ज कार्यालय, डोटी
३१. दिलीपेश्वर साझा संस्था, डोटी
३२. नेपाल परिवार नियोजन सङ्घ, डोटी
३३. साझा प्रकाशन, डोटी
३४. जडिवुटी उद्यान, डोटी
३५. कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय, डोटी
३६. साल्ट ट्रेडिङ्ग, डोटी, दीपायल
३७. डोटी क्याम्पस, डोटी
३८. जिल्ला माल कार्यालय, डोटी
३९. दीपायल नगर पञ्चायत

४०. जलवायु विज्ञान विभाग, दीपायल
४१. खानेपानी योजना, मुडभरा, डोटी
४२. जिल्ला पञ्चायत सचिवालय, डोटी
४३. लोकसेवा आयोग, क्षेत्रीय कार्यालय, डोटी
४४. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, डोटी
४५. जिल्ला कृषि शाखा, डोटी
४६. घरेलु शाखा, डोटी
४७. ५ नं. नापी गोश्वारा, डोटी
४८. सहायक सरकारी अभिवक्ता तथा सहायक सरकारी अभिवक्ता कार्यालय, डोटी
४९. जिल्ला अदालत, डोटी
५०. पि. चन्द्र अस्पताल, डोटी

डोटी शिलगढी

यो शिलगढी दीपायल हवाई स्टेशनबाट पूर्वपट्टि लागी द्वारी खोला तरी उकालो लागेपछि चिसापानी धारा तथा पौवाहरू आउँछन् । अनि बाधे ठाडोको उकालो आउँछ । त्यसलाई पार गरेपछि डाँडाको टुप्पामा पुगिन्छ । सर्वप्रथम डोटी शिलगढीको कोत व्यारेक आउँछ । त्यसपछि वजार इन्द्रचोक भन्ने ठाउँ आउँछ । त्यसपछि शैलेश्वरीको स्थान आउँछ । त्यहाँ पद्म व्यावसायिक माध्यमिक विद्यालय र डोटी क्याम्पस छन् । गीता पुस्तकालय पनि त्यहीं छ । क्याम्पसको पछाडि मुनितिर टुङ्डिखेल छ । त्यहाँ जिल्ला अदालत र अञ्चल अदालत छन् । शैलेश्वरी स्थानदेखि माथि लागेपछि अरू कार्यालयहरू आउँछन् । यो बजार पूर्व पश्चिम लाम्चो भएर रहेको छ । यहाँ विजुली तथा धाराहरू छन् । क्रमशः अग्लो, होचो हुँदै गएको यो बजारको दृश्य अत्यन्त रमणीय देखिन्छ । डोटीको अर्को विशेषता खप्तड स्वामीको निवास क्षेत्र भएर पनि बढेको छ ।

कोत व्यारेक

यो गढको रूपले रहेको छ । यसभित्र ठाउँ-ठाउँमा पुराना तोपहरू राखेका छन् । गढचाहिँ ढुङ्गाको गारोले मजबूतसंग बनेको छ । यो गढलाई खलंगा पनि भन्दछन् ।

ढुङ्गाको गढ हुनाले यसलाई शिलगढी भनेको हुनुपर्दछ । यो समुद्रको सतहबाट १३३० फिट अग्लाइमा छ । यसको पूर्व भवरडाडा पञ्चायत, दक्षिण पागरी गाउँ, पश्चिम कोट भैरव र उत्तर कलेना पञ्चायत छन् ।

डोटी कोत व्यारेकमा प्राप्त अभिलेख —

१. शाके १४८० को तामापत्र अर्जुन मल्लको
२. शाके १५५९ को तामापत्र रुद्र शाहीको
३. शाके १७१२ को तामापत्र दीप शाहीको
४. शाके १६... को तामापत्र

यो तामापत्र कोत व्यारेक गोरखनाथ मन्दिरभित्र राखिएका छन् । बाहिर २ शिलालेख छन् —

१. संवत् १९०१ को शिलालेख
२. संवत् १९०४ को शिलालेख

संवत् १९०१ मा चौतरिया दक्ष शाहको पालामा पटांगिनी समेत हवेली भवन बनेको भन्ने कुरा त्यहाँको शिलालेखमा उल्लेख छ । पहिले यो व्यारेक गुल्मको नामले प्रसिद्ध थियो । २०२० सालमा अ.ए. मिलिसिया व्यारेक प्रणालीमा परिणत भयो । त्यसपछि २०२२ सालमा मिलिसियाबाट शाही सेनामा परिणत भयो । त्यसैले त्यहाँका सेनालाई अहिले शाही सेना भन्दछन् ।

कोत व्यारेकमा रहेका तोपका मिति —

१. स्वस्तिश्री संवत् १८७४ साल वैशाख वदि ३ रोज १ शुभम्
२. स्वस्तिश्री संवत् १८७४ साल वैशाख वदि ३ रोज ६ शुभम्
३. स्वस्तिश्री संवत् १८५४ साल श्रीश्रीश्री महाराजा रणबहादुर शाह बहादुर शमशेर जंगको तोप मार्फत कोकिल षवास श्री देवीदत्त कंभर संवत् १९०४ मा बाटो बनेको भन्ने कुरा कोत व्यारेक गोरखानाथ स्थानको शिलालेखमा उल्लेख छ ।

कोत व्यारेकभित्रका मन्दिर

डोटी कोत व्यारेकभित्र गोरखानाथको मन्दिर छ । त्यसभित्र खड्ग आदि हतियारलाई पूजा गर्ने गरेको छ । त्यहीँ तामापत्र आदि पनि छन् । त्यस गोरखानाथ मन्दिरको पहाडी उत्तरपट्टि भैरव मन्दिर आदि रहेको छ । हाल सो मन्दिर कालीजंग हिमाली गुल्मका परिवारले सं. २०३६ सालमा जीर्णोद्धार गरी नयाँ बनाएको छ । उक्त मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने सामानहरू झिकी खन्दा दुइवटा प्राचीन मूर्ति भेटिएका रहेछन् । ती मूर्ति त्यहीँ मन्दिरभित्र राखेका छन् । त्यस मन्दिरभित्र देवस्थान दुई खण्डमा विभाजन गरी पहिलो खण्डलाई दुग्ध भैरव र दोस्रो खण्डलाई काल भैरव भन्ने गरेको छ । दुग्ध भैरवलाई केवल दूध मात्र चल्दछ, काल भैरवलाई रगतमात्र बली चल्दछ भनी कोतका सिपाहीहरू भन्दछन् ।

कोत व्यारेकमा प्राप्त त्रिपुरा सुन्दरी मूर्ति

यो मूर्ति उभिएकी चतुर्भुजा देवीको रूपले विराजमान छन् । दाहिनेपट्टिको माथिल्लो हातमा रूद्राक्ष माला र तल्लो हातमा विन्दु मुद्रा छन् । कम्मरमा पेटो सहितको जामा लगाएकी, गलामा भूषण, शिरमा मुकुट, कानमा कुण्डल धारणा गरेकी छन् । मूर्तिको बायाँतर्फ जमीनमा कलश र त्यसको मुनि व्याघ्र वाहना तथा बायाँपट्टि पानसले सुशोभित कलात्मक मूर्ति छ जुन मूर्तिको पृष्ठ-भागमा घेरामा अभिलेख कुँदिएको छ । सो अभिलेखमा शाके १५७१ अङ्कित छ । यो मूर्ति राजा विक्रम शाहीको पालामा राजकन्या देउमतिले पुर्कोट दुर्गास्थानमा स्थापना गरेको भन्ने कुरा त्यस मूर्तिको पृष्ठमा उल्लिखित अभिलेखले बताएको छ । शायद त्यसवखत उक्त स्थानलाई पुर्कोट दुर्गास्थान भनिन्थ्यो अथवा त्रिपुरकोटबाट पछि त्यहाँ ल्याएर राखेको होला । यसलाई अहिले दुग्ध भैरव स्थानको खण्डमा राखिएको छ ।

शर्को गरुड मूर्ति

यो मूर्ति दुई भुजा उभिएको दुवै हातले सर्प समातेको, दाहिनेपट्टिको हातले सर्पको टाउको र देब्रेपट्टि-

को हातले पुच्छर समाई मालाले रूपले घुंटादेखि तल लट्केको, शिरमा पखेटायुक्त मुकुट धारणा गरेको, मुखमा चुच्चोको आकार भएको यो मूर्ति प्राचीनकालको गरुड मूर्ति बुझिन्छ । दुङ्गा शालिग्रामको जस्तो कालो भै टल्किएको छ । यस मूर्तिलाई कालभैरवको स्थानको खण्डमा राखिएको छ । त्यसैले अहिले यस मूर्तिलाई काल-भैरवको रूपले मानिआएको छ ।

कालीजंग हिमाली गुल्म नामक डोटी कोत व्यारेकको भैरव मन्दिर जीर्णोद्धार गरिराखेको अभिलेखमा शाके १५७१ पौष वदि २ शनिबार शुक्ल पक्षमा स्थापना भएकी श्री दुर्गा भवानी, श्री त्रिपुरा सुन्दरी देवी तथा कोत भैरवको मन्दिर उ. स. श्री लोकबहादुर खत्रीको निर्देशन अनुसार कालीजंग हिमाली गुल्म परिवारले सभक्तिपूर्वक जीर्णोद्धार गरियो भनी मिति २०३६।१।५ उल्लेख गरेको छ ।

डोटी बजार इन्द्रचोकको शिव मन्दिर

यो शिव मन्दिर ईटाले बनेको दुङ्गा छाना भएको पश्चिम ढोका गरी रहेको छ । मन्दिरभित्र शिवलिङ्ग छ । शिवलिङ्गको माथि त्रिकुटी जलधारा राखेको छ । मन्दिरको दाहिनेपट्टि कुलमानसि वस्न्यातले संवत् १९०८ मा चढाएको घण्टा छ । त्यस मन्दिरको अगाडि तामाको साँढे छ । मन्दिरको नजिकै शिलाको गणेश मूर्ति छ ।

२००७ साल अगाडि मालबाट चतुर्मासा पूजा खर्च मिल्ने गथ्र्यो भनी स्थानीय मानिसको बनाइ छ । यस मन्दिरमा विशेष गरी तीजमा र शिवरात्रिमा मेला र पूजा हुन्छ भनी स्थानीय मानिसद्वारा ज्ञात भएको छ ।

वटुक भैरव मन्दिर

डोटी इन्द्रचोकको शिव मन्दिर नजिकै वटुक भैरव मन्दिर छ । त्यहाँ चारैतिर पर्खालले घेरेको मात्र छ । त्यसैलाई मन्दिर भन्ने गर्दछन् । त्यसभित्र त्रिशूलहरू मात्र गाडी राखेका छन् । दशैँमा विशेष पूजा हुन्छ । भैरव पूजाको निमित्त मालबाट पर्व-पर्वमा खर्च आउँछ । त्यसका लागि लालमोहरै भएको छ भन्ने स्थानीय जनताको भनाइ

छ । तर त्यो लालमोहर मालमा छ कि भनी बुझ्दा देखिएन । कारण २००७ सालको क्रान्तिमा पोलिसकेको कुरा ज्ञात भयो । त्यस भैरव मन्दिरमा संवत् १९७९ को एउटा घण्टा छ ।

राधाकृष्ण मन्दिर

यो भव्य मन्दिरले इन्द्रचोक बजारलाई शोभा बढाएको छ । यो मन्दिर पहिले साधारण खालको थियो । पछि स्थानीय जनताको सहयोगले यो मनोरम एवं भव्य मन्दिर बनेको हो भन्ने स्थानीय जनताको भनाइ छ । त्यस मन्दिरभित्र आधुनिक कलात्मक ढंगले बनेको संगमरमरको राधाकृष्ण मूर्ति छ । त्यहाँ प्राचीनकालको पित्तलको कृष्ण मूर्ति पनि छ । यस मन्दिरको जीर्णोद्धार २०१७ सालतिर भएको जनकथन छ । यहाँ पनि कृष्णाष्टमीमा कृष्णको विशेष पूजा र जात्रा हुन्छ । यहाँ संवत् १९२८ सालमा जनताले चढाएको पित्तलको गजूर तथा संवत् २०१७ सालमा चढाएको चाँदीका छाता छन् ।

सरस्वती मन्दिर

ढुङ्गे छानो र ढुङ्गे गारोले बनेको सरस्वती मन्दिर शिलगढी डाँडाको उत्तरी पाखोमा छ । पश्चिमतर्फ गणेश छन् । त्यसैको बीचमा घण्टा र कलात्मक काठका खम्बा छन् । भित्र फलामे सिक्री छ । त्यस पखालभित्र शिलाका गणेश मूर्ति छन् । दक्षिणतिर आँपका रूख छन् । गणेशको नजिकै घण्टा फलामे सिक्रीले झुण्ड्याएको छ । सरस्वतीको चाहिँ तामाको यन्त्र मात्र छ, मूर्ति छैन । भित्तामा दियो पात्र र मन्दिरको शिरो भागमा गजूर छन् । ठाउँ रमणीय छ जुन ठाउँ सानो जंगलको बीचमा रहेको छ ।

शैलेश्वरी मन्दिर

डोटी शिलगढीको मुख्य प्रसिद्ध मन्दिर शैलेश्वरको भव्य मन्दिर हो । यो मन्दिर सिमलको रूखको गाछीमा सुशोभित छ । यस मन्दिरको पछाडि भैरव मन्दिर छ । त्यस मन्दिरको बाहिर नौलो छ । शैलेश्वरी मन्दिरभित्र

यज्ञ कुण्ड छ जहाँ हवन कार्य सम्पन्न हुन्छ । शैलेश्वरी देवीको मूर्ति छैन, केवल ढुङ्गा मात्र छ । यो शैलेश्वरीबारे जनकथन के छ भने पागरी गाउँमा कुनै एकजनाले हलो जोत्दा फटिकको ढुङ्गा निस्कियो जुन फटिकमा हलोको चोट लाग्दा रगत निस्केको थियो । त्यसलाई उक्त हलो जोत्ने मानिसले कपडाले बेरी थैलीमा हालो घरमा ल्याएर एक ठाउँमा झुण्ड्याइराखेका थिए । केही दिनपछि त्यहाँबाट त्यो कपडाले बेरिएको ढुङ्गा थैली समेत अलप भयो । शिलगढी बस्ने त्यस मानिसलाई सपना भयो जुन सपनामा शैलेश्वरीले म यहाँ छु । यहाँ मलाई स्थापना गर भनेछन् । त्यसपछि सपनामा बताए बमोजिम हेर्न जाँदा त्यस प्रकार- मै यथावत् पाइएकोले उक्त शैलेश्वरीको ढुङ्गालाई शैलेश्वरी भगवती मानी स्थापना गरेको हो । शिलाको भगवती हुनाले शैलेश्वरी नामले प्रसिद्ध भइन् । शैलेश्वरी मन्दिर अगाडि हनुमानको मूर्ति छ । त्यहीँनेर काठको नगनाकालीका देवीको मूर्ति छ । त्यहीँ त्रिशूल पनि शैलेश्वरी मन्दिरमा विभिन्न जनताले चढाएका १२ वटा घण्टा छन् ।

घण्टाभिलेख मिति—

- १) शाके १८३९ चैत्र शुदि ८ को घण्टाभिलेख
- २) शाके १८२७ को घण्टाभिलेख
- ३) विक्रम संवत् १९७५ को घण्टाभिलेख
- ४) विक्रम संवत् १८९५ वैशाख शुदि ३ को घण्टाभिलेख
- ५) विक्रम संवत् १९४३ कार्तिक शुदि १३ को घण्टाभिलेख
- ६) विक्रम संवत् १९८० कार्तिक शुदि १५ को घण्टाभिलेख
- ७) विक्रम संवत् १९४१ आश्विन शुदि ८ को घण्टाभिलेख
- ८) विक्रम संवत् १९६९ कार्तिक शुदि १५ को घण्टाभिलेख
- ९) विक्रम संवत् १९९३ वैशाख शुक्ल १ को घण्टाभिलेख
- १०) विक्रम संवत् १९७७ वैशाख शुक्ल १५ को घण्टाभिलेख

- ११) विक्रम संवत् १९७५ माघ शुदि ५ को घण्टाभिलेख
१२) विक्रम संवत् १९५४ कार्तिक शुदि १५ को
घण्टाभिलेख

शैलेश्वरीको उत्पत्ति कथन

सेती अञ्चल कैलाली महवारा झुगाका तेजनारायण श्रेष्ठबाट प्रकाशित श्री शैलेश्वरी महात्म्यमा शैलेश्वरी उत्पत्तिबारे स्कन्दपुराण अन्तर्गत मानस खण्डबाट एक पौराणिक कथा दिइएको छ । उक्त कथामा शिलगढीको पर्वतलाई चन्दन पर्वत भनिएको छ । सो पर्वतमा शिव पार्वती आनन्दपूर्वक विहार गरिरहेको बेलामा ब्रह्मादि देवताहरूले दर्शनार्थ खोजी गर्दै आउँदा पार्वती लाजले शिलाभित्र लुकिन् । अनि शिवजीको उपदेशानुसार प्रार्थना स्तुति गर्दा उक्त शिलाबाट प्रकट भई देवताहरूलाई दर्शन दिइन् । त्यसरी शिलाबाट उत्पत्ति भएका हुनाले शैलेश्वरी भनी उल्लेख गरेको छ ।

यस कथाले पागरी गाउँमा जमोनभित्र लुकेकी शिलादेवी हलो जोत्दा उत्पत्ति भइन् भन्ने जनकथनलाई पुष्टि गरेको छ । तर जुन उत्पत्ति भएकी प्राचीन शिल देवी २००७ साल पछि चोरी भई हुरापो, त्यसैको प्रतीक अर्को शिला हो भन्ने स्थानीय जनताको भनाइ छ ।

चन्द्रागिरी अर्थात् शिलगढी

शिलादेवी भनेर अहिले कालो गोल परेको शिला-लाई पूजिएको छ । त्यहाँ चाँदीका गणेश मूर्ति चण्डेश्वर भैरव मूर्ति राखिएका छन् । शिलादेवीको अगाडि खोपामा चाहिँ शिलाका शिव पार्वतीको मूर्ति राखिएका छन् । शिलादेवीको माथि चाँदीका छाता र चंदुवा छन् । छाता-मा शाके १८११ तथा चंदुवामा चाहिँ संवत् १८८१ मा बहादुर शमशेरले चढाएको भनी उल्लेख छ ।

शिलादेवी विराजमान भएको उक्त शिलगढी पर्वत-लाई चन्दन पर्वत भन्नेबारे त्यहीं रहेको संवत् १९७५ को घण्टामा पनि श्री चन्द्रनाद्रि शिखरस्थित शंभू रूप प्रीतमै भनी उल्लेख गरेको छ । तर अहिले शिलगढी भन्ने गरेको

छ । सो भन्नाको कारण शिलाको गढ भएको अथवा शिलादेवीको गढ रूप स्थान हुनाले शिलगढी भनेको हुनुपर्दछ । डोटी भनेर नाम कसरी रह्यो त्यसको कारण थाहा हुन सकेको छैन ।

देवीधारा

शिलगढीको उत्तरी पाखोमा शैलेश्वरीको भण्डार घर छ । त्यस घरभन्दा अलि तल देवी धारा नामक ढुंगे धारा छ । उक्त धारा शिलगढी बस्ने साहु दीर्घनारायण श्रेष्ठले वि. सं. १९६७ मा शैलेश्वर प्रीतिका लागि बनाइदिएका हुन् । उक्त कुरा उनले त्यस धारामा राखेको शिलालेखबाट ज्ञात हु छ । सो देवीधारा पहाडको पाखोको खोंचमा रहेको छ । उक्त धाराको चारैतिर मजबूत ढुंगाको पर्खालले घेरेको छ । धाराको शिरो भागमा हात्तीको मुख कुँदैको छ ।

रानीधारा

शिलगढीको उत्तरी पाखोमा देवीधाराभन्दा पर रानीधारा नामक ढुङ्गे धारा छ । यो धारा वि सं. १९५२ मा लेफिटेनेन्ट कर्णेल विक्रमबहादुर राणाले आफ्नो दिवंगत जेठी रानीको पुण्यका लागि बनाइदिएको भनी सोही धारामा राखेको शिलालेखले बताएको छ ।

शैलेश्वरी वरिपरि रहेका अभिलेख—

- १) गीता पुस्तकालयमा रहेको संवत् १८९३ को शिलालेख
- २) शैलेश्वरी पछाडि खूट्किलोनिरको संवत् २०३० को शिलालेख
- ३) शैलेश्वरी मन्दिरको वि. सं. २०३५ को शिलालेख
- ४) मुक्ति पौवाको संवत् १९६३ को शिलालेख
- ५) गणेश मन्दिरको संवत् १९६६ को शिलालेख
- ६) शिलगढको पानी ट्यांकीको संवत् २०१७ को शिलालेख
- ७) शैलेश्वरी मन्दिर अगाडि त्रिशूलको संवत् १९६६ को अभिलेख

न) शैलेश्वरी मन्दिर पछाडि घण्टामाथि रञ्जनाक्षरले लेखेको शाके १८२८ को शिलालेख

डोटी शिलगाउँ बस्ने उमाकान्त भट्टबाट प्राप्त—

- १) वैद्यकसम्बन्धी पुरानो छापा पुस्तक
- २) रामानुज संप्रदायको हस्तलिखित पुस्तक
- ३) स्कन्द पुराण अन्य प्रणीर्णसहित हस्तलिखित पुस्तक

शिलगाउँ बस्ने देवीभक्त जोशीबाट प्राप्त—

१) ज्योतिषसम्बन्धी हस्तलिखित पुस्तक

डोटी शिलगाउँ श्री पद्म व्यावसायिक माध्यमिक विद्यालय—का प्रधानाध्यापक एकराज भट्टबाट प्राप्त ऐतिहासिक कागजात—

- १) सं. १९३० को राजा कीर्तिबहादुर सिंहले पुजारी रघुनाथ भट्टलाई लेखिदिएको स्याहा मोहर
- २) वि. सं. १९४१ मार्ग वदि १ को ले. क. प्रेमजङ्ग राणाले पुजारी गौरी शङ्कर भट्टलाई पूजा खान्की सम्बन्धी गरिदिएको थमौती पत्र
- ३) वि. सं. १९४२ कार्तिक वदि १ को लो. क. प्रेम जङ्ग राणाले पुजारी गौरीशङ्कर भट्टलाई पूजा सम्बन्धी गरिदिएको थमौती पत्र
- ४) वि. सं. १९५४ आश्विन शुदि १५ को बलदेव शाहीलाई श्री ५ बाट माना चावल बक्सेको लालमोहरको नक्कल
- ५) वि. सं. १८७९ आषाढ वदि ४ को चौतरिया पुष्कर शाहले बलदेव शाहलाई माना चावल सम्बन्धी गरिदिएको पत्र
- ६) वि. सं. १८७६ आश्विन वदि २ को चौतरिया बम शाहले पं० विश्वनाथ उप्रेतीलाई जग्गा थमौती गरिदिएको पत्र
- ७) वि. सं. १९०९ चैत्र वदि १ को सरदार कनक सि महतले पुजारी रघुनाथ भट्टलाई गरिदिएको कमारी सम्बन्धी पत्र

न) वि. सं. १९२० फाल्गुण वदि १२ को ख. रघुनाथ जोशीले हनुमान गुठीको खर्च बुझिदिएको रसिद पत्र

६) सं. १८९९ माघ शुदि २ रोज ४ मा पुत्रा गाउँ बस्ने महीन्द्र महर र माने महरलाई जग्गा सम्बन्धमा गरिदिएको पत्र

१०) सं. १९२४ चैत्र वदि ४ रोज ५ मा सुब्बा रघुनाथ जोशीले हनुमान गुठीको खर्च बुझिदिएको पत्र

११) संवत् १९४० फाल्गुण शुदि १ रोज १ मा ले. क. उपेन्द्र विक्रम राणाले पुजारी गौरी शङ्कर भट्टलाई पुराना कारोबार सम्बन्धमा दिएको पत्र

१२) सं. १९४२ प्रथम ज्येष्ठ वदि ८ रोज ५ मा ले. क. प्रेमजंग राणाले थलारी राजाकीर्तिबहादुर सिलाई सुना चाँदी पोशाक आदिको लगत पठाउनु भन्ने बारेको पत्र ।

१३) सं. १९४३ आश्विन शुदि १३ रोज ४ मा मे. ज. उपेन्द्रविक्रम राणाले पुजारी गौरीशङ्कर भट्टलाई बोलावट गरी लेखेको पत्र

१४) सं. १९१८ कार्तिक वदि २ रोज १ मा मे. ज. कृष्णध्वज कुँवर राणाले पुजारी रघुनाथ भट्टलाई पूजा पाठ व्यवस्था सम्बन्धी गरिदिएको पत्र

१५) सं. १९४३ फाल्गुण वदि ३ रोज ५ मा क. क. तेजबहादुर राणाले पुजारी गौरीशङ्कर भट्टलाई शिलादेवीको पूजा थामिदिएको पत्र

१६) सं. १८८४ आश्विन शुदि ७ रोज ५ मा चौतरिया जान शाहले शिलादेवीको पुजारी रामेश्वर भट्टलाई खान्की थामिदिएको पत्र

१७) सं. १९९३ पौष वदि ६ रोज ४ मा चौतरिया बबरजंग शाहलाई पौवामा झारू बढारू गर्ने चिताइदार राखी शिलादेवीका गुठी चलाउनु भनी श्री ५ बाट गरिदिएको रुक्का लालमोहर

१८) सं. १९४२ कार्तिक शाद १४ रोज ७ मा ले. क. प्रेमजंग राणाले पु. गौरीशङ्कर भट्टलाई परापूर्वदेखि शिलादेवीको पूजा गर्न भन्ने दस्तखत पत्र

१९) सं. १९२३ माघ शुदि ९ रोज ४ मा श्री ३ महाराज जङ्गबहादुरले शमशेरध्वज कुवरराणालाई कमारा-कमारी सम्बन्धमा लेखेको पत्र

२०) सं. १९३८ भाद्र शुदि १३ रोज ४ मा क. सुरथजंग राणा बहादुरले थलारी राजा कीर्तिबहादुर सिंहलाई कामदारहरूको कच्चावारी मोठ पठाउनु भन्ने बारेको पत्र

२१) सं. १९४२ श्रावण शुदि १२ रोज ७ मा डोटी शिलगढीको मसलन्द अड्डाले थलारी राजाका काम-दार पुजारी गौरीशङ्कर भट्टलाई पूजा व्यवस्था थमाउती सम्बन्धमा लेखिदिएको पत्र

२२) सं. १९२९ आषाढ शुदि ७ रोज ७ मा ले. कुलध्वज थापा क्षेत्रीले पटकेलाई एकमुष्ट गरिदिएको रसिद पत्र

२३) सं. १९५१ पौष शुदि १४ रोज ५ मा डि. ठगी खड्का क्षेत्रीले पुजारी गौरीशङ्कर भट्टलाई सापटी लिई गरिदिएको पत्र

२४) सं. १९२७ फाल्गुण शुदि ९ रोज ३ मा कालीजंग राज भीम पल्टनका दफतर खानाले पुजारी गौरी शङ्कर भट्टलाई तहवील दाखिल सम्बन्धमा गरि-दिएको पत्र

२५) सं. १९१७ चैत्र वदि १० रोज ५ मा ले. कुलध्वज थापा क्षेत्रीले ठेक पोता असुल कीर्तिबहादुर हंस्ते बुझिलिएको पत्र

२६) सं. १९२६ फाल्गुण वदि १ रोज ५ मा कालीजंग राज भीम पल्टनका दफतर खानाले काशिनाथ उपाध्या जिम्मा तहवील दाखिल भयो भनी लेखि-दिएको रसिद पत्र

२७) सं. १८९९ माघ शुदि १५ रोज ३ मा चौ. बबरजंग शाहले जमादार गुमानी कठायत र मुरारी जोशीलाई शिलादेवी पूजा वापत दक्षिणा भरी देउ भनी लेखिदिएको पत्र

२८) सं. १८८८ फाल्गुण शुदि १२ रोज ३ मा चौ. पुष्कर शाहले जिम्मावाल नरपति कठायतलाई

शिलादेवीको नगरा बज्जाउने खान्की राखिदिएको पत्र

२९) सं. १८९० पौष वदि ७ रोज ५ मा रंजित गोसाई शालीवान् गोसाईले रघुनाथ पुजारीलाई खान्की हस्तान्तरण गरिदिएको पत्र

फुलोट काडामाडौं

फुलोट खिरसेन गाउँ पञ्चायतको वडा नं. २ मा पर्दछ । त्यहाँका ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल काडामाडौं हो । डोटीबाट पूर्वतिर लागेपछि उदितोला गढी गाउँ आउँछ । फुलोट खोला र गन्ने खोलोको दोभानबाट उकालो लागेपछि डुम्राकोट आउँछ । त्यहाँबाट पनि तेर्सो लागेपछि चैकोट आउँछ । त्यहाँ बीमकोटे राजाको गढी छ । अनि खिरसेन गाउँ पञ्चायत अन्तर्गत फुलोटमा काडामाडौं आउँछ । त्यहाँ शाजेश्वर लक्ष्मीदेवी, भैरवका मन्दिर छन् । जुन मन्दिरमा पुराना काठका मूर्तिहरू छन् ।

श्री मालिकास्थान

काडामाडौं र मालिका दुवै गाउँ पञ्चायत गाभेर सिपाठा नामकरण भएको छ । त्यहाँ बायाँतिर भगवती बीचमा मालिका र दायाँतिर कालिकाका मूर्ति छन् । भगवतीको अगाडि अखाबत्ती बालिएको कुण्ड छ । ठूलो दियोमा तोरीको तेलको बत्ती बलेको हुन्छ । मालिकाको मन्दिर अगाडि शिलाका गणेश र भैरव मूर्ति छन् । मन्दिरको चारैतिर पर्खाल लगाएको छ । आँपको ठूलो साँछीमुनि खेतको बीचमा स्थित यस मन्दिरको उत्तरपट्टि भण्डार घर छ । अमरसिंह थापाले मालिकाको निमित्त वार्षिक गुठी राखिदिएको छ । मालिका मन्दिरमा शाके १७५४ को अमरसिंहले राखेको १५ धार्मीको घण्टा छ ।

त्यहाँ मानिने स्थानीय विशेष जात्रा वा मेला उत्सवहरूमा भूवा, डोली, जात्रा, विजयादशमी, चैत्र अष्टमी, कार्तिक शुक्ल, नवमीमा जात्रा आदि हुन् ।

फुलोट खिरसेन देवीलाल उपाध्यायबाट प्राप्त-

१. सं. १९९८ को पूजा खर्च सम्बन्धी सनद

२. सं. १८६१ को लालमोहरको नक्कल

३. शाके १२०६ को फाल्गुणको तामापत्र
४. संवत् १८६० को गुठी थमौतीसम्बन्धी स्याहा मोहरको नक्कल
- काडामाडौं खप्तड नजिक — ईश्वरीदत्त जोशाबाट प्राप्त—
१. सं. १६२५ पौष शुदि ३० मा जंगबहादुरले गरिदिएको हुलाक व्यवस्थासम्बन्धी रूक्का
२. सं. १६२१ मा रणोद्दीप सिंहले मालिकाको पूजा व्यवस्था थमौतीसम्बन्धमा गरिदिएको पत्र
३. शाके १७०१ को तामापत्र

भूमिराजमाडौं

भूमिराजमाडौं गा. पं. मा भूमिराज मन्दिर, देवी मन्दिर र मष्टाका मन्दिरहरू छन् । दुर्गामाडौंमा दुर्गामाडौं (मन्दिर) छन् । यहाँ भाद्रदेखि मंसिरसम्ममा जात्रा मेला लाग्दछ । कफलेगी गा. पं. मा कफलेगी मन्दिर छ ।

कालिकास्थान

यो कालिकास्थान गा. पं. वडा नं. ३ मा पर्दछ । यहाँ कालिका युगा भैरव कामध्वरी देवताका मन्दिर छन् । यहाँको विशेष ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थल मानिने ठाउँ—को नाम देहीमाडौं, वाझ ककानी, मेवा, जगदह तिखागढी हुन् । यहाँ मानिने जात्रा तथा मेला जोत विसै छन् । जोत मानिने मुख्य कार्तिक शुक्लमा हो ।

धुरीकोट

यो मुडभरा गाउँ पञ्चायतमा पर्दछ । यो कोत राजा हरिशाहीले बनाएको भन्ने जनकथन छ । लाटा—माडौं, काफलीदेवी मन्दिर, घण्टेश्वर, भागेश्वर आदिका मन्दिर छन् । काफलीको देवीलाई भाद्र शुक्ल चतुर्दशी र कार्तिक शुक्ल पञ्चमीमा विशेष पूजा गर्दछन् ।

केदार अखाडा

केदार अखाडा गा. पं. वडा नं. ६ मा पर्दछ ।

यहाँ मुहुज्याल मष्टादेवता केदार केतान देवताहरू तथा जयनाडी साउदी नामका विभिन्न देव देवता छन् । नरयाल देवता पनि कोही भन्दछन् । तर मूर्ति नभई केवल शिल्प मात्रै छन् । यहाँको ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थलको नाम चालिस भगवतीको स्थान भन्दछन् । देवताहरूको जात्रा, दरौं मेला, अन्य उत्सवहरू विभिन्न पर्वमा हुन्छन् ।

पोखरी गा. पं.

यो पोखरी गा. पं. वडा नं. ५ मा पर्दछ । त्यहाँको ऐतिहासिक तथा धार्मिकस्थलको नाम पोखरी भनिन्छ । त्यहाँ विशेष जात्रा मार्गशुक्ल अष्टमीमा हुन्छ । त्यस देवीको गाँज बनाएर जात्रा गरिन्छ । त्यहाँका जनता त्यस देवीलाई मानादेवता भन्दछन् । त्यस देवीको जात्रा पहिले गुठीबाट चल्ने गरेको रहेछ । अहिले कटौती भएको छ । भाद्र शुक्ल अष्टमी तथा चैत्र शुक्ल अष्टमीमा पनि त्यस धार्मिक स्थलमा मेला लाग्दछ ।

छतिवन गा. पं.

छतिवन गा. पं. को वडा नं. ३ मा कफलकट्टेश्वर देवताको पत्थर लिङ्ग छ । यस कफलकट्टेश्वर देवताको मन्दिर नजिकै छतिवन नामक तलाउ छ । यहाँ कार्तिक शुक्ल षष्ठीमा धूमधाम मेला लाग्दछ । यस तलाउको नजिकै देवता छन् । त्यसलाई मसानी देवता भन्दछन् । यी देवताको पूजा कार्तिक कृष्णाष्टमीमा हुन्छ । वडा नं. ६ रीठीमा गंगोत्री देवता छन् । तिनको पूजा भाद्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन हुन्छ । वडा नं. ५ मा रीठीमा गोजनकट्टी देवताको स्थापना भएको छ । त्यहाँ विजयादशमीको दिन मेला लाग्दछ । वडा नं. ३ मा पत्तदा जनिक छहरा नामक छहरा छ । त्यहाँ वैशाख १ गतेका दिन मेला लाग्दछ । अरू वडा नं. १, २, ४ मा साना साना देवस्थलहरू छन् ।

गडसेरा गा. पं.

गडसेरा गाउँ पञ्चायतको वडा नं. ८ मा तेडी देवताको माडौं छ । सो माडौं हाल जीर्ण अवस्थामा छ । त्यहाँ देवताका शिलाका लिङ्ग छन् । त्यस ठाउँमा मार्घ

कृष्ण सप्तमीमा र मार्ग शुक्ल द्वितीयामा मेला लाग्दछ । वडा नं. ९ मा उदैनिकोलेकमा विशाल केदारको लिङ्ग छ । त्यस लिङ्गलाई सर्पले वेरेको छ । भाद्र शुक्ल चतुर्दशीमा त्यस लिङ्गको विशेष पूजा हुन्छ । वडा नं. ६ मा भागेश्वर देवताको माडौं छ । त्यस माडौंमा शिलाका लिङ्गहरू छन् । त्यहाँ वैशाख शुक्ल पूर्णिमाको दिन विशेष पाठपूजा हुन्छ । मकुडाडी नामक गाउँतिर मसानी देवताको माडौं छ । सो माडौंमा पनि शिलाका लिङ्गहरू छन् । वडा नं. ४ मा श्री केदार देवताको माडौं छ । सो माडौंमा कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीमा विशेष पाठपूजा हुन्छ । वडा नं. २ मा चौकी गाउँको विन्छडा भन्ने ठाउँमा शिव-लिङ्ग छ । त्यहाँ प्रतिवर्ष वैशाख १ गतेका दिन धूमधामसंग मेला लाग्दछ । वडा नं. १ को मुस्ताल भन्ने ठेकमा मुस्कौटे राजाको कोट निशाना छ । वडा नं. २ मा चौकीमा टीकाकोट भन्ने ठाउँमा टिकेट राजाको कोटको निशान छ । त्यहाँ प्राचीनकालको कुवाको निशाना पनि छ । गडसेरा गाउँ पञ्चायत अन्तर्गत सबै ठाउँमा भाद्र महीनाको अमुक्तामरण सप्तमीमा गैँडु पूजाको मेला लाग्दछ । त्यस मेलामा ८-१० दिनसम्म खेलबाड, कीर्तन, नाचगान, हास्यव्यंग आदि धूमधामसंग चलिरहन्छ ।

निरौली गा. पं.

निरौली गा. पं. अन्तर्गत वडा नं. ३ मा माडौं देवताका लिङ्गहरू छन् । त्यसलाई पनि भागेश्वर भन्दछन् । वैशाख १ गते त्यहाँ पूजा मेला हुन्छ । माडौंको वरपर अरु देवी देवताका स्थानहरू पनि छन् । दशैँमा देवीको जात्रा हुन्छ । निरौली गाउँ पञ्चायत अन्तर्गत गोवना भन्ने ठेकमा मालिका भगवतीको दिव्य मूर्ति छ । वडा नं. ९ मा समजी देवताको माडौं छ । त्यहाँ समजी देवताको लिङ्ग तथा गोला छन् । वडा नं. २ मा निरैपाल राजाको भग्नावशेष कोट छ । त्यस कोटको अलिपर एउटा नाउलो पानी खाने कुवा छ । वडा नं. ५ मा खवेना भन्ने ठाउँमा पनि एउटा सुन्दर प्राचीन नाउलो कुवा छ । सो कुवाको वरपर ढुङ्गाहरूमा विभिन्न चित्रहरू कुँदिएका छन् । निरैपाल राजा डडेलधुरा अजमेरकोतका हुन् । त्यहाँ उनको अभिलेख पाइएको छ । यो राजा पनि निरौलीमा आएका हुन् । उनले राज्य गरेको गाउँ हुनाले निरौली भन्ने नाम रहेको हो भनेर स्थानीय जनता भन्दछन् ।

कफलेखी गा. पं. जिनीकोट

कफलेखी गाउँ पञ्चायत वडा नं. ६ मा जिनीकोट छ । त्यहाँ केदारेश्वर छन् । कुमाउबाट केदारेश्वर चोर्न आएकोले लिंग दबेको भन्ने स्थानीय जनताको भनाइ छ । केदारेश्वर शिवलिङ्ग खाँडोभित्र छ । त्यहाँ १३६९ को शिलालेख छ ।

जोरायल

जोरायल हाट भन्ने ठाउँमा प्राचीन मूर्ति रहेको छ । त्यस मूर्तिलाई स्थानीय मानिसहरू मसाने देवता भन्दछन् । त्यस देवताको दक्षिणपट्टि एउटा थुम्को छ जुन थुम्कोलाई मसान मानिएको छ र त्यहाँ मूर्दा जलाइन्छ । त्यस प्राचीन मूर्तिलाई नियालेर हेर्दा नृत्येश्वर जस्तो देखिन्छ ।

जोरायल कुदिकोट भन्ने ठाउँको चौरमा पनि एउटा प्राचीन चतुर्भुज नारायण मूर्ति रहेको छ । त्यस चौरभन्दा माथि विद्यार्थी पढाउने बोडिङ्ग छ । त्यहाँ एउटा प्राचीन नाउलो पानी खाने कुवा छ । नाउलोको वरिपरि ढुङ्गामा कलात्मक बुट्टा कुँदिएका छन् । अनुमान गर्दा यहाँ प्राचीन भग्नावशेष जस्तो बुझिन्छ । जोरायल राउतकटे भन्ने ठाउँमा अस्पताल, प्रहरी चौकी, रेन्ज अफिस, पञ्चायत, साझा संस्था, हुलाकहरू रहेका छन् । यहाँको स्थानलाई हाल सरस्वतीनगर भन्ने गरेको छ । त्यस सरस्वतीनगरमा शिव मन्दिर छ । त्यहाँ शिवरात्रिमा र वैशाख १ गते मेला लाग्दछ । त्यस दिन विवाह, ब्रतबन्ध गर्ने स्थानीय जनताको चलन पनि छ । सरस्वती नगरबाट दक्षिणपट्टि लक्ष्मीनगर भन्ने गाउँ छ । त्यहाँ धननाश भन्ने थुम्को छ । त्यो थुम्को धननाश नामले प्रसिद्ध छ ।

धननाशको प्रसिद्धि

जोरायलको यस ठाउँलाई लक्ष्मीनगर र अर्को ठाउँलाई सरस्वतीनगर भनी हाल नामकरण गरिएको छ । सरस्वतीनगरचाहिँ विद्यालय रहेको नाताले रहेको भन्दछन् । लक्ष्मीनगरचाहिँ लक्ष्मीको बास

भएको ठाउँ हुनाले रहेको भन्दछन् । लक्ष्मीनगर भन्ने गाउँमा एउटा थुम्को छ जुन थुम्को धान राशको थुम्को हो । अपभ्रंश भई धननाश भन्ने भएको हो भनी यहाँका जान्ने बुझेहरू भन्दछन् । त्यसको प्रसिद्धिबारे जनकथन निम्न प्रकार छ—

उहीले एकदिन धानको राश भएको ठाउँमा कोश कीरो (कोश कोश भनी कराउने एकथरि चरो) घुसेछ । त्यो घुसेको हुनाले त्यो धानको राश जति ओसारे पनि नसिद्धिने भयो, किनभने त्यो कोश कीरो जहाँ लक्ष्मी रह छ त्यहीं बस्दछ । त्यसैले कोश कीरो बस्न आएमा नच्छिन हुन्छ भन्ने जनधारणा छ । कोश कीरो बस्न आएको हुनाले धानको राश जस्ताको तस्तै रह्यो । त्यो राशमा कसैले आगो लगाइदिएछ अनि त्यो कोश कीरो भाग्यो । उक्त धान राशको थुम्कोमा खन्दा भूस निस्केको थियो भन्ने जनकथन छ ।

जोरायलबारे जनश्रुति -

यो जोरायल उपत्यकाको रूपले रहेको छ । महा-भारतकालमा जोरायल जलमग्न थियो । पञ्च पाण्डवहरू घुम्दै आउँदा जोरायलको तलाउ देखेर भीमसेनले त्यस तलाउको पानी निकास पठाउने ठाउँ पत्ता लगाई त्यस ठाउँको पहाड काटी निकास खोलिदिए । त्यो पानी खोलिदिएको थाहा पाएर त्यहाँका राजा जरासन्ध रिसाए । जरासन्धले भीमसेनसंग युद्ध गरे । त्यस युद्धमा कृष्णको युक्तिद्वारा जरासन्धलाई भीमसेनले मारिदिए । त्यसको रगत बगेसम्मको भाग अशुद्ध हुनाले त्यति नदीको नाम कर्मनाशा भन्ने भयो । गोगनेगाढ र टेपुलेगाढ मिलेर बनेको नदीलाई कर्मनाशा नदी भन्दछन् । त्यसैले त्यो नदी गोल्ला काफ्लेसम्म कर्मनाशा मान्दछन् । अशुद्धताको कारण त्यस ठाउँको पानी देवतालाई चढाउँदैनन् । जरासन्धको मृत्यु भएको स्थल हुनाले जोरायल भन्ने भएको भन्दछन् ।

जोरायलस्थित स्थानको नाम -

जरासन्धको अङ्ग टुक्राटुक्रा पारी ठाउँ ठाउँमा गाडिदिए । टाउको गाडेको ठाउँलाई चानोकट्टे (चनकट्टे)

भन्ने नाम रह्यो । ढाड काटी गाडेको ठाउँलाई ढाडकट्टे भन्ने भयो । कुम काटी गाडेको ठाउँलाई कुमरेली भन्ने भयो र नाक काटी गाडेको ठाउँलाई नकलगडो भन्ने भयो । गोडा काटी गाडेको ठाउँलाई गोला भन्ने भयो । यी कुरा स्थानीय जनताबाट सुनिन्छ ।

ऐतिहासिक स्थल

कर्मनाशा नदीको पारी नकालवडा गाउँको माथि करचेकोट छ । त्यहाँ रमणीय पोखरी छ । त्यो पोखरी उसबखतमा माछापालनको लागि बनेको भन्दछन् । माडी गाउँको माथि डाँडामा पालकोट र सिलङ्गेबग सतभारा गाउँको माथि डाँडामा पिपलकोट छ । सुगल गाउँको माथि श्रीकोट छ । त्यहाँ सिद्ध गुफा छ । कोला गाउँको तल ठूलो कोट छ । त्यस कोटमा शुरूङ्ग छ जुन शुरूङ्गवाट कोटमा खोलाको पानी लैजाने काम हुन्थ्यो ।

डोटी जिल्ला जोरायल सरस्वतीनगर गाउँ पञ्चायत वडा नं. १ मा बस्ने भूतपूर्व प्र. पं कमलसिंह कठायतबाट प्राप्त तामापत्रहरू—

१. शाके १६०५ वैशाख शुदि १० को कृष्ण शाहीको तामापत्र
२. शाके १७०५ फाल्गुणको दीप शाहीको तामापत्र
३. शाके १६७६ पौष वदि १२ को मान्धाता शाहीको तामापत्र
४. शाके १६३१ कार्तिक वदि १३ को मान्धाता शाहीको तामापत्र

सिद्धेश्वर गा० पं० वण्डुरसेन

यो वण्डुरसेन सिद्धेश्वर गाउँ पञ्चायत वडा नं. १ मा पर्दछ । यो डोटीको अतिम सीमानामा रहेको छ । दीपायलबाट तिखागाउँ पार गरेपछि सेती नदी आउँछ । सेती नदीको तिरैमा वण्डुरसेन नामक ठूलो गाउँ आउँछ । त्यहाँ बजार तथा वस्ती पनि ठूलो छ । यो डोटी तथा

डँडेलधुराको बीचमा रहेको पुरानो व्यापार केन्द्र हो र ऐतिहासिकस्थल पनि हुनाले यहाँ प्रशस्त अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन् ।

वण्डुरसेनका भूतपूर्व प्र. पं. ठक्करबहादुरबाट प्राप्त तामापत्रहरू—

१. संवत् १५६८ पौष शुदि ६ को तामापत्र
२. शाके १५७५ माघकृष्ण ६ को तामापत्र
३. शाके १७०७ मार्गसिर शुदिको तामापत्र
४. शाके वैशाख शुदि ११ को तामापत्र
५. शाके १५८७ मार्गकृष्ण १ को तामापत्र
६. शाके १७२१ पौष शुदि ५ को तामापत्र
७. शाके १५८५ मार्ग ... तामापत्र
८. शाके १५३१ कार्तिक शुदि १४ को तामापत्र
९. शाके १५३८ कार्तिक ... तामापत्र

वण्डुरसेन बस्ने रामचन्द्र धुर्वराठी रूपाखेतीबाट प्राप्त—

- १) संवत् १९३४ को जयप्रकाश मल्लको ७ खत माफी-सम्बन्धी गरिदिएको तामापत्र
- २) संवत् १९३४ को जयप्रकाश मल्लको कालिका पूजा-सम्बन्धी गरिदिएको तामापत्र

निर्मलकुमार भण्डारी (शिक्षक), श्री घण्टेश्वर मा० वि० कुडीकोट जोरायल (डोटी) सरस्वतीनगर गा. पं. वार्ड नं. ६ वेल्दुक्रा गाउँ (से अ.) बाट प्रकाशनार्थ प्राप्त—

- १) जोरायल एक पश्चिम लेखेको कापी— १
- २) लोकगीत र यसको उपयोगिता— १

डँडेलधुरा

वण्डुरसेनबाट वेडपानी र वेडपानीबाट डड्वा पुल हुँदै हामी डँडेलधुरा पुग्छौं । यो डँडेलधुरा समुद्र सतहबाट २०२१ फीट अग्लाईमा रहेको छ । डँडेलधुराको डाँडो मानौं डढाल्को ढाड तेसिएको जस्तो भइरहेको

छ । त्यसैले त्यसको नाम डँडेलधुरा रहेको हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ । बजार पनि डाँडाको टुप्पामा लामो भएर रहेको छ । कैलाली धनगढीदेखि डँडेलधुरासम्म मोटर बाटो खुलिसकेको हुनाले तराईबाट सामान आउन गाह्रो छैन । त्यसैले डोटीमा जस्तो डँडेलधुरामा दैनिक उपभोगका सामानहरूको कमी छैन । बिजुली तथा धाराको व्यवस्था हुनाले कुनै असजिलो अनुभव हुँदैन । हावा बढी लाग्ने ठाउँ हुनाले जाडो महीनामा डोटीमाभन्दा डँडेलधुरामा बढी जाडो अनुभव हुन्छ ।

डँडेलधुराको सहस्र लिंगेश्वर

यो सहस्र लिंगेश्वर आसगाँव पञ्चायत वडा नं. १ मा पर्दछ । त्यहाँ शिलाका शिवलिङ्ग छन् । शिवजीको हवन कुण्ड छ । घण्टा छाता शिवजीलाई चढाइएका छन् ।

लाटा देवता

केलपालमाण्डौं जैतेरा गाउँ पञ्चायत वडा नं. ८ मा लाटा देवता छन् । यी देवता गुजरातबाट ल्याएर स्थापना गरेको भन्ने गंगादत्त भट्टबाट जानकारी भएको छ । यी गंगादत्त भट्ट आफूलाई गुजराती भट्टका सन्तान हुँ भन्दछन् । यी लाटा देवताको स्थानमा दशैमा मेला लाग्दछ ।

डँडेलधुरा कारिगाउँ निवासी उद्धवराज पन्तबाट प्राप्त तामापत्र र उनका प्रकाशित पुस्तक—

- १) शाके १६०३ आषाढ शुदि ८ को विक्रम शाहीको तामापत्र
- २) १६२२ को मान्द्यता शाहीको तामापत्र
- ३) घटालोपाख्यान नामक पुस्तिका
- ४) मालिका महात्म्य नामक पुस्तिका

डँडेलधुरा मणिलेक गा. पं का जयराज वस्तीबाट प्राप्त तामापत्र—

- १) शाके १५६६ चैत्रको विक्रम शाहीको तामापत्र

डँडेलधुरा कुलरक्षेश्वर महादेव

डँडेलधुरा टुंडिलेखनेर कुलरक्षेश्वर महादेवको मन्दिर छ । त्यहाँ गणेश र भगवतीको पित्तलको मूर्ति पनि महादेवको मन्दिरभित्र राखिएका छन् । भगवतीचाहिँ १६ हातमा खड्ग त्रिशूल आदि विभिन्न शस्त्रधारण गरेकी व्याघ्र वाहनमा विराजमान छन् । गणेशचाहिँ चार हातमा परशु, लड्डु आदि धारण गरेका भुषक वाहनमा विराजमान छन् । मन्दिर पछाडि लक्ष्मी र भगवतीको संगमरमरको मूर्ति पनि छन् ।

कुलरक्षेश्वर स्थानमा प्राप्त अभिलेख—

१) संवत् १९६१ आश्विन २९ गते वार २ मा डोटी डँडेलधुरा खलंगा बस्ने सुवेदार अजर्वासका पुत्र नरबहादुर विष्ट क्षेत्रकी धर्मपत्नी उत्तिम कुमारी देवीले ईश्वर प्रीति गरी श्रीकुलरक्षेश्वर महादेवलाई चढाएको घण्टा १ भन्ने अभिलेख

२) शिलालेख

घटाल मूर्ति

डँडेलधुरामा डोटी खोलाको दोभान छ जुन दोभान सदरमुकामबाट तल फेदीमा रहेको छ । त्यहाँ ध्वजा पताकाले सजिसजाउ भएको सल्लाघारीमा ढलौटको उभिएको घटाल मूर्ति राखिएको छ । त्यस मूर्तिको साइज २९ × १० ३/४ इञ्चको छ । यस मूर्तिलाई पित्तलको छाता ओढाइराखेको छ । घटालले दाहिने हातमा धनु, देब्रे हातमा ढाल भिरेको, छातीमा कवच लाएको, खुट्टामा बूत लाएको, गलामा गहनाको माला लाएको, कानमा कुण्डल लाएको, शिरमा पनि गहनाको मालाले बेरेको, घुँडा माथिसम्म आउने जामा पहिरेको यस किसिमले घटालको मूर्ति बनेको छ । त्यस मूर्तिको पाद पीठमा एकजना काटिएको मुर्कता मानिसको मूर्ति र त्यस टाउकोलाई स्यालले घिसारेको दृश्य बनाइएको छ । यसरी एक वीरको मूर्ति भन्ने अनुमान हुन्छ जुन घटालको मुखबाट दारा निस्केको छ । घटाल मूर्तिको वरिपरि सानाठूला घण्टाहरू चढाइएका छन् । त्यहाँ त्रिशूलहरू पनि चढाइएका छन् । त्यस मूर्तिको अगाडि एक कुण्ड छ जुन कुण्डको माथिबाट जाँतो जस्तो आकारको एक दुङ्गाले

त्यसलाई छोपेको छ । त्यसको माझमा प्वाल छ । सो प्वालमा जतिसुकै पानी राखे पनि अलप हुन्छ भन्ने सम्बन्धित पुजारीको भनाइ छ । त्यो प्वाल गुह्येश्वरीको प्वाल जस्तै देखिन्छ । त्यस कुण्डको संगै दुङ्गाको एक चक्र छ, चक्रको संगै एक वेदी छ जुन वेदीमा बोका काटिन्छ । त्यसभन्दा केही पर अर्को वेदी छ । त्यस वेदीमा चाहिँ कुखुरा काटिन्छ । त्यस घटाल मूर्तिलाई घटोत्कचको मूर्ति भन्दछन् । घटोत्कचको कुरा महाभारतको वर्णन अनुसार भीमसेनको हिडिम्बा राक्षसनीपट्टिका छोरा हुन् । निज महाभारतको लडाईँमा कर्णद्वारा मारिएका थिए ।

घटालघारे किंवदन्ती कुरा—

यी घटाल देवता कुमाउबाट आएर बुढी घटालमा बसेका थिए जुन ठाउँमा एक ब्राह्मणको घर पनि थियो । त्यस घटाल देवता आएर बसेपछि त्यहाँ मसान बन्न थाल्यो । मसानको गन्धले ब्राह्मणीलाई साँझ मर्का पन्यो र ब्राह्मणीले त्यस घटाललाई कि तँ यहाँबाट हट् कि म मर्दछु भन्दा घटाल देवता बुढी घटालबाट बगेर बन देउता भन्ने ठाउँमा पुगेछन् । अनि त्यहाँबाट फर्केर डोटी खोलाको दोभानमा बसे । बुढी घटाल भन्ने ठाउँ डोटी खोलाको पारी पर्दछ जहाँ अहिले बाबाजीको मठ रहेको छ । त्यस ठाउँमा सानो मन्दिर छ । त्यसलाई बुढी घटाल भन्दछन् । त्यहाँ माटाका मानिसका मूर्तिहरू बनाई ठाउँ ठाउँमा राखेका छन् । शायद त्यो पहिलेको मसानको प्रतीक हुन सक्दछ । अहिले घटाल देवताको रेखदेख गर्ने पुजारी चन्द्रबहादुर मर्हविष्ट छन् । तिनका आफ्ना पुर्खा कुमाउबाट घटाल देवतासंगै आएका हुन् भन्ने तिनको भनाइ छ ।

डँडेलधुराकोट र कालिकास्थान

डँडेलधुरा बजारबाट माथि लागेपछि डँडेलधुराको प्राचीनकोट आउँछ । त्यो कोट मजबूत ढङ्गले बनेको किल्ला छ जुन किल्ला गोलाकारले बनेको छ । बीचमा भैरव स्थान छ । त्यहाँ त्रिशूल घण्टाहरू छन् । त्यस किल्लाभित्र वरिपरि सेनाहरू बस्ने र त्यहाँबाट शत्रुलाई तोप गोला प्रयोग गर्ने किसिमले साना साना प्वाल राखी बनाएको छ । बीचको भैरवस्थाननेर घर छ, त्यहाँ ताल्चा

मारिको छ । त्यसभित्र प्राचीन हतियार-बन्दूकहरू राखिएका छन् भनी त्यस कोटमा बस्ने सैनिक इन्चाजले भन्दथ्यो ।

कोटको उत्तरपट्टि पानी ट्यांकी छ, जुन ट्यांकीको पानी बजारभरि वितरण भएको छ । त्यस ट्यांकीको नजिकै कालिकास्थान छ । त्यहाँ कालिकाको मूर्ति छ जुन कालिकाको चार हात छन् । बायाँपट्टि एउटा हातमा त्रिशूल डमरू र अर्कोमा खुकुरी छ । दायाँपट्टि एउटा हातमा तरवार र अर्कोमा पात्र लिएका छन् । गलामा मुण्डमाला र कटिमा करमाला लाएका छन् । यी शिला मूर्तिको साइज १६ X ११ ३/४ इञ्च छ । यसका अगल बगलमा वाहन छन् ।

कालिकास्थानमा प्राप्त अभिलेख—

१. सं. १९४४ फाल्गुण शुद्धि १२ रोज ६ मा श्रीकालिका प्रीति गरी श्री कप्तान कुंवर सि बस्न्यात क्षेत्रीले चढाएको शिलालेख
२. सं. १९७२ कार्तिक शुक्ल १५ मार्ग ६ गते रोज १ मा राजकुमार कप्तान वीर जंगबहादुर सिक्की रानीले कालिका देवी प्रीतिको लागि चढाएको घण्टाभिलेख
३. डडेलधुरा कोटको भैरवस्थानको सं. १९६२ को घण्टाभिलेख

उग्रतारा मन्दिर

डडेलधुरा टाँटर गा. पं मा उग्रतारा देवीको मन्दिर रहेको छ । त्यहाँ अष्टभुजा सिंह वाहिनी शिरपेच लाएकी दाहिनेपट्टिका हातमा चक्र तरवार पाश, अभय र देब्रोपट्टि हातमा मुदाभुन्दर पात्र धारण गरेकी देवी विराजमान छन् । त्यस मन्दिरको नजिकै भैरव तथा महादेवका मन्दिर छन् । उग्रतारा मन्दिरको ढोकामा एउटा सानो उग्रतारा देवीको मूर्ति राखेको छ । त्यसको पाद पीठमा दुई हरफ अभिलेख कुँडेको छ ।

उग्रताराको पादगोठको अभिलेख -

- १) सं. १९९९ साल मार्ग ६ गतेमा सु. शेरबहादुर बस्न्यात, पुत्र गंगाबहादुर बस्न्यात

उग्रतारा गुठी

यसको पूजा खर्च दार्षिक १२०० रूपैयाँले चलेको छ । गुठीको जग्गा करीब १०० रोपनी छ भन्ने त्यहाँको पुजारी भवानीदत्त भट्टको भनाइ छ । वहाँले बताउनु भएको आयस्ता आउने ठाउँ निम्न प्रकार छन्—

- १) कोटेली पञ्चायतको १ पाडा
- २) डुमाडा पोखरा पञ्चायतको १ पाडा
- ३) छोडा " " "
- ४) वकाडे " " "

उग्रतारा जीर्णोद्धार

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको सवारी भ्रमणको अवसरमा मन्दिर जीर्णोद्धारको लागि बक्सको रू १ लाखको बजेटबाट जीर्णोद्धार कार्य भइरहेको छ । त्यसका लागि एउटा निर्माण समिति बनेको छ । सो निम्न प्रकारको छ -

- १) अध्यक्ष - प्रमुख जिल्ला अधिकारी
- २) सदस्य - कर्णबहादुर भण्डारी
- ३) " - गणेशप्रसाद जोशी
- ४) " - भोजराज भट्टराई
- ५) जि. पं. सभापति - गणेशदत्त भट्ट
- ६) सम्बन्धित अड्डा प्रमुख
- ७) भू. पू. रा. पं. सदस्य - धर्मानन्द जोशी
- ८) " " - गणेशराज भट्ट

अजयमेर हाट

डडेलधुरा कुमरक्षेश्वर महादेवस्थान हुँदै तल ओर्लेपछि भजर गाउँ आउँछ । त्यो भजर गाउँ खोला तरेर त्यसको किनाराबाट त्यसलाई देब्रे पारी डाँडाको बाटो गएपछि अजयमेर हाट आउँछ । हाट गाउँ हरदी गाउँ पश्चिम गोलाइ डाँडा पूर्व मुनेला मजेलवडा उत्तर जिजोडा गाउँ दक्षिणमा पूर्व पश्चिम हुँदै उत्तरतर्फ बगिरहेको

भजरगाउँ खोलाले अजयमेर हाटलाई घेरेको छ । त्यहाँ विशाल चट्टानको थुम्कोमाथि दरवारको भग्नावशेष छ । त्यसलाई अजयमेरकोट भन्दछन् । प्राचीनकालमा यहाँ त्रिकौलीपाल राजा अजयपालले राज्य गरेको ठाउँ हुनाले अजयमेरु भएको भनी कसैले भन्दछन् । कसैले चाहिँ शत्रुले जित्न नसकिने मेरु समानको गढ हुनाले अजयमेरु भन्ने नाम भएको पनि भन्दछन् । पहिले त्यहाँ हाटबजार लाग्दथ्यो । त्यसैले अजयमेर हाट भनी त्यस ठाउँलाई भन्ने गरेको हो । त्यहाँ पुरातात्त्विक कलात्मक ढुङ्गाका भव्य देवल तथा नाउलाहरू अद्यापि विद्यमान छन् जुन देवलमा जडान भएका ढुङ्गा २ मिटरसम्म लामा पनि छन् । अहिले बाँकी रहेका देवलमा ७ देवल अद्यापि विद्यमान छन् । उक्त देवलको नजिक एक मञ्च र कीर्ति स्तम्भ पनि छन् । यी देवलका पश्चिमपट्टि ४ नाउलाहरू छन् । तर ती कुनै देवलमा पनि देवता स्थापना भएका पाइँदैनन् ।

अजयमेरका पुजारी चेतामनाथवाट प्राप्त—

- १) सं. १६०५ सालको पूजा व्यवस्थासम्बन्धी १ छापे पत्र
- २) सं. १८८५ सालको पूजा व्यवस्थासम्बन्धी १ थमौती पत्र
- ३) सं. १९०६ सालको पूजा व्यवस्थासम्बन्धी १ रूक्का पत्र

अजयमेर हाटमा प्राप्त शिलाभिलेख—

- १) अजयमेरगढको वीर खम्बा नजिक देवलमा रहेको शिलाभिलेख
- २) अजयमेरगढ नाथको घरको तलतिर रहेको सानो देवलको अभिलेख
- ३) वीर खम्बा नजिक देवलको अभिलेख
- ४) अजयमेरनाथको घर नजिक देवलको अभिलेख
- ५) अजयमेर वीर खम्बा नजिक देवलको अभिलेख
- ६) अजयमेरनाथको घरको दक्षिण पूर्व देवलको अभिलेख

- ७) अजयमेर वीर खम्बाको नागमल्लको अभिलेख
- ८) अजयमेर वीर खम्बानिकरको देवलको अभिलेख

अजयमेर रोल्ली गाउँका करुणाकर जोशीबाट प्राप्त तामापत्रहरू—

- १) शाके १३६६ श्रावणको
- २) शाके १५१८ मार्गको
- ३) शाके १४०२ मार्गको
- ४) शाके १३६० को ज्येष्ठ महीनाको

अजयमेर जिजोडा गाउँका टीकादत्त भट्टबाट प्राप्त तामापत्रहरू—

- १) शाके १६४१ ज्येष्ठको मान्धाता शाहीको
- २) शाके १६०७ आश्विन शुदि १ को विक्रम शाहीको
- ३) शाके १६१२ वैशाख शुदि ५ को मान्धाता शाहीको
- ४) शाके १५६४ मार्गको पहाडी शाहीको
- ५) शाके १६५३ भाद्र शुदि १ को
- ६) शाके १५६८ मार्गको
- ७) शाके १५६४ को
- ८) शाके १६५३ भाद्रको
- ९) शाके १६३६ आश्विन शुदि ६ को
- १०) शाके १६२७ ज्येष्ठ शुदि १३ को

अजयमेर जिजोडा निवासी भीमदत्त भट्टबाट प्राप्त तामापत्रहरू—

- १) शाके १६६२ को
- २) शाके १६८५ भाद्रको
- ३) शाके १६८३ आश्विनको कृष्ण शाहीको

अजयमेर हाटमा सार्कीहरूको बस्ती बसेको एउटा गाउँ छ । ती सार्कीहरूको त्यहाँ बस्ती कसरी भयो भन्ने बारे सोध्नुपर्दा गर्दा त्यहाँ विरूवा नाम भएका ७० वर्षका बुद्ध सार्कीबाट प्राप्त जानकारी यस्तो—

पूर्व डोटी गहुते पिण्डा भन्ने ठाउँबाट जनराज ठाकुरको साथमा शिकार खेलन आएका छौं । हामी पहिले रोवाया क्षत्री थियौं । शिकारको अवसरमा जंगलमा आगलागी हुँदा खानामा कुफत भई राडो खाएकोले जात पतीत गरी सार्की भएको हो । त्यसैवेलादेखि हाम्रो समाज पतीत जात हुन गई यही नै बसोबास भएको हो ।

चिपुर गाउँ जगन्नाथ मन्दिर

डँडेलधुरा चिपुर गा० पं० र भद्रपुर गा० पं० को दोभानमा चिपुर गा० पं० अन्तर्गत देउरो गाउँको सिरानमा एक प्राचीन मन्दिर रहेको छ जसलाई जगन्नाथ मन्दिर भन्दछन् । यस मन्दिरभित्र भगवान् जगन्नाथको शिला स्थापित गरिएको छ । यस जगन्नाथको दाहिनेतिर कफपाल र लाटादेवताका शिलाहरू द्वारपालको रूपमा रहेका छन् । यही पिण्डेश्वर भगवान् र पान्चायन देवताका शिला पनि छन् । जगन्नाथ मन्दिरमा यज्ञ कुण्ड छ । मन्दिरको अगाडि घण्टाहरू झुण्ड्याइएका छन् । यहाँ पर्व पर्वमा पूजा होमादि हुन्छ । कार्तिक शुक्ल द्वितीया र कार्तिक कृष्ण तृतीयामा लक्षहोम पनि हुन्छ । यस जगन्नाथ मन्दिर अगाडि प्राचीन देवल छ जहाँ प्राचीन कलात्मक देवदेवीका मूर्तिहरू छन् । मन्दिर वरिपरि पर्खालले घेरेको छ । हाल ती मन्दिर जीर्णोद्धार गर्नको लागि सरकारी महायता रु ४०,०००।- प्राप्त भै कार्य सञ्चालन भइरहेको व्यहोरा पुजारी दुर्गादत्त भट्टबाट जानकारी भएको छ ।

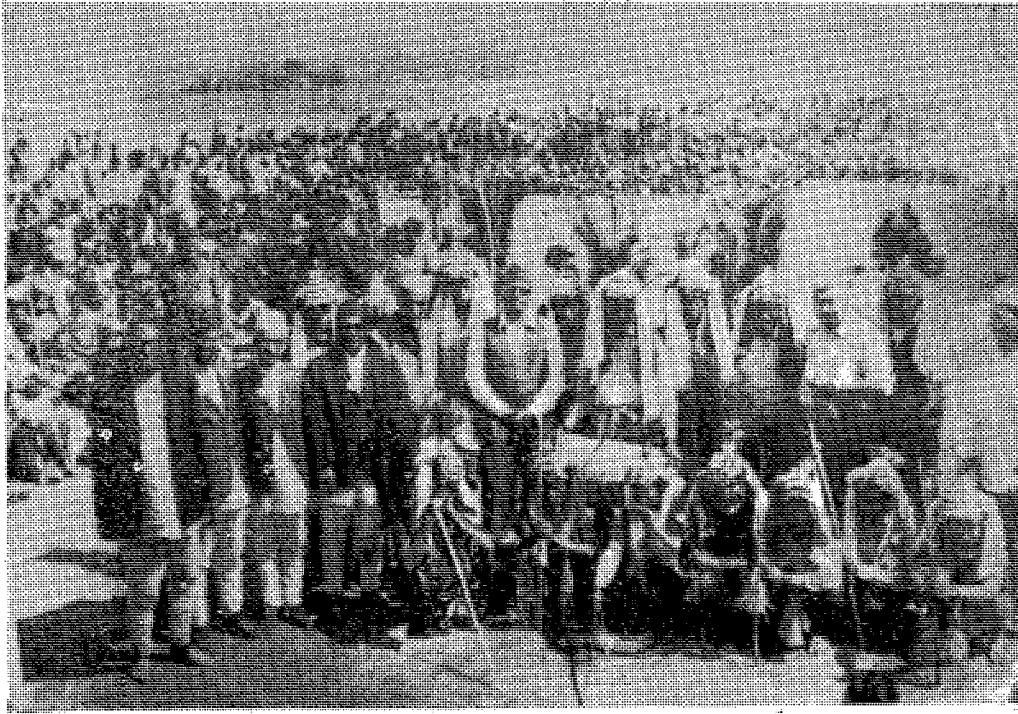
डँडेलधुरा जिल्लामा जानकारी भएका क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय कार्यालयहरू

- १) जिल्ला कार्यालय, डँडेलधुरा
- २) जि० का०, शिक्षा शाखा
- ३) वन डिभिजन कार्यालय
- ४) डँडेलधुरा अस्पताल
- ५) जि० का०, कृषि शाखा, डँडेलधुरा
- ६) कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय, डँडेलधुरा
- ७) जि० प्र० कार्यालय, डँडेलधुरा
- ८) जि० का०, सहकारी शाखा
- ९) मालमोत कार्यालय, डँडेलधुरा
- १०) जि० भू० सु० कार्यालय, ,,

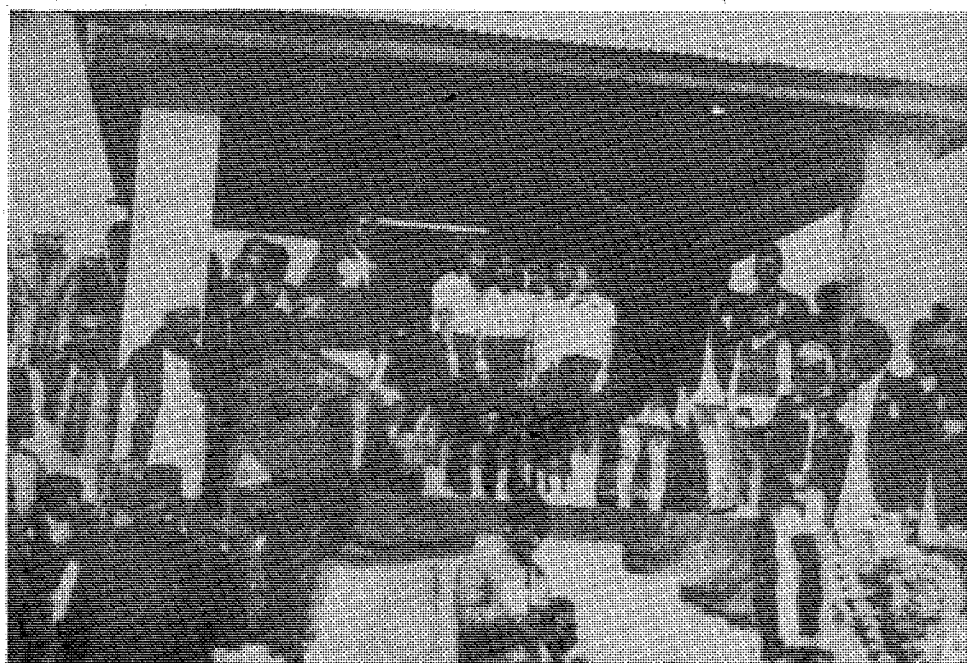
- ११) जिल्ला अदालत
- १२) डँडेलधुरा विद्युतीकरण आयोजना
- १३) जि० का०, सार्वजनिक निर्माण शाखा
- १४) पशु चिकित्सालय
- १५) जि० का०, सीमा शाखा
- १६) रा० वा० बैङ्क
- १७) कृषि विकास बैङ्क
- १८) नापी शाखा
- १९) स० स० अ० तथा स० स० अ० कार्यालय
- २०) जि० हु० कार्यालय
- २१) परिवार नियोजन
- २२) जि० का०, कारागार शाखा
- २३) आ० वा० कार्यालय
- २४) सिनेप्टीका केन्द्र
- २५) कृषि सामाग्री संस्थान
- २६) ग्रा० खा० पा० यो०
- २७) खा० पा० यो०
- २८) खाद्य संस्थान
- २९) ज० चु० का०, उपशाखा कार्यालय
- ३०) साझा प्रकाशन
- ३१) रेन्ज कार्यालय
- ३२) रूपाल ज० वि० आ०
- ३३) अरिदमन गुल्म दह व्यारेक
- ३४) विस्तारित खोप आयोजना, जि० का०
- ३५) वर्गीय सङ्गठन जि० का० स० को संयुक्त कार्यालय
- ३६) जि० पं० सचिवालय

कैलासी

सेती अञ्चलको दक्षिणी भागमा पर्ने तराई प्रदेश कैलासी जिल्ला हो । यसको सदरमुकाम धनगढी हो । यस जिल्लाको गाउँ गाउँमा विशेष गरी थारू जातिको बस्ती छ । यहाँका थारूलाई दाङ्गबाट आएर बसोबास गरेका दङ्गारी थारू भन्दछन् । अर्कोथरि राना थारू भन्ने पनि छन् । यी राना थरूनीले कालो पोशाक लाउँछन् र मुख पनि छोपेर हिँड्छन् । थरूनीहरूले जामा र चाँदीका गहना लाउँछन् ।



डोटी र डडेलधुराको भ्रमणमा प्राप्त थारु समारोहका तस्वीरहरू



डोटी र डडेलधुराको भ्रमणमा प्राप्त थारु समाजको तस्वीरहरू

शिव मन्दिर वसौती पञ्चायत

यो मन्दिर कैलाली उत्तर जनकपुर हंसुलिया पञ्चायत विचैपुर पञ्चायतको बीचमा पर्दछ। यो मन्दिर संवत् १९७८ तिर जग्गू महतो थारूले बनाएको भव्य तथा आकर्षक देखिन्छ। त्यस मन्दिरमा शिवलिंग स्थापना गरिएको छ। त्यहाँ घण्टा चढाएको छ। सो मन्दिर तामाको गजूरले सुशोभित छ। मन्दिरको अगाडि नन्दी राखिएको छ। हंसुलिया गाउँमा भू० पू० मन्दी छेमानन्द महतोबाट थारूहरूको नृत्यलाई सजिएका नर्तक-नर्तकीहरूको फोटो प्राप्त भएको छ।

यस भ्रमणमा उपलब्ध भएका जम्मा ऐतिहासिक सामग्रीको सूची—

१) शिलालेख थान—	२७
२) कागत थान—	४६
३) तामापत्र थान—	४२
४) घण्टाभिलेख थान—	१८
५) हस्तलिखित ग्रन्थ तथा प्रकाशित समेत —	६
६) लेखकपी थान—	२
७) थारूहरूका समारोह फोटो—	४